

WOENSDAG 16 OKT. 2019

LEZING IN HET BIJBELCAFÉ HILVERSUM

‘JESUS IN APOCRIEFE GESCHRIFTEN.
DE GOOISCHE BIJBEL’

door Erik van Halsema

[ingekorte versie van de lezing]

In de lezing in het bijbelcafé d.d. 16-10-2019 wordt gebruikt gemaakt van de uitgave ‘de Gooische Bijbel’ van Pieter Oussoren, in 2017 gepubliceerd als vervolg op zijn ‘Naardense bijbel’. Deze opnieuw eigenzinnige vertaling van Pieter Oussoren, samen met Renate Dekker, is de basis van het komende uur.

Welke geschriften staan er in dit boek? Eerst wat er *niet* in staat, om misverstanden te voorkomen. Het boek bevat *niet* de zgn. deuterocanonieke boeken, zoals Jezus Sirach en de Makkabeeënboeken. Het boek bevat ook *niet* allerlei hedendaagse esoterische geschriften zoals het Aquarius-evangelie. In deze geschriften wordt vaak verteld dat Jezus dankzij contact met de Essenen en wijzen uit India in feite de bringer van een universele religie is die alle ons bekende religies overstijgt. Wat de Gooische bijbel *wel* bevat is een vertaling van allerlei geschriften, stammend uit de eerste eeuwen uit onze jaartelling, zoals de evangeliën van Petrus en van Thomas, aangevuld met een enkel jonger geschrift zoals het evangelie van pseudo-Mattheüs. Over dergelijke geschriften en hun betekenis gaat het vanavond.

Deze presentatie is de tweede in een serie over ‘Jezus buiten de kerk’. Als het gaat over ‘Jezus in apocriefe geschriften’ dan wordt de suggestie gewekt dat het in dit uur per definitie gaat over teksten die zich altijd *buiten* de christelijke kerk bevonden hebben. Want apocrief betekent letterlijk ‘verborgen’, en heeft voor ons meestal de betekenis van obscuur en ongeloofwaardig. Inderdaad: geen van de nu behandelde teksten heeft de canon van het Nieuwe Testament gehaald. Echter, mijn eerste stelling van vanavond is dat vele van deze teksten niet zozeer buitenkerkelijk als wel *randkerkelijk* genoemd mogen worden..

De interesse voor de apocriefen heeft de laatste zeventig jaar een enorme stimulans gekregen door de vondst van allerlei geschriften die we tot dan toe meestal slechts van naam kenden. In 1945 werd in Egypte bij Nag Hammadi een bibliotheek van geschriften ontdekt, geschreven in het Koptisch, met

daarin o.a. een evangelie van Thomas. Nog niet zo lang geleden, in 2006 werd een evangelie van Judas gepubliceerd, eind jaren '70 gevonden eveneens in Egypte. Deze en andere vondsten hebben er toe geleid dat in brede kringen de opvatting opgeld is gaan doen dat we in de vier canonieke evangeliën van het NT slechts een 'halve' Jezus vinden, en dat we voor de ware Jezus ergens anders terecht moeten.

Tot in de populaire literatuur is deze visie te vinden. Als voorbeeld een fragment uit de bestseller van Dan Brown, de Davincicode Hier wordt vanuit het Filippusevangelie bewezen dat Maria van Magdala de echtgenote moet zijn geweest van Jezus. Maar klopt dat wel?

Aan wat voor soort teksten moeten we nu denken bij die apocriefen, zoals verzameld in de Gooische Bijbel? Alle genres van het NT komen voor: evangeliën, Handelingen, Brieven en Apokalypsen. Op een enkele na zijn al deze documenten oorspronkelijk geschreven in het Grieks – de taal van het NT. Maar meestal zijn ze alleen bewaard in talen die ons vreemd zijn: bijvoorbeeld Syrisch, Ethiopisch of Koptisch (de laatste fase van de Egyptische taal).

Waarom nu zou je je verdiepen in deze geschriften? Hebben we niet genoeg aan het Nieuwe Testament zelf? Een eerste en goede reden om interesse te hebben in deze geschriften is dat nogal wat afbeeldingen in de kerkelijke kunst niet te begrijpen zijn zonder kennis van de apocriefen. Ik wil daar nu enkele voorbeelden van geven, en van daaruit steeds naar een bepaald apocrief geschrift gaan.

Tot de vaste kenmerken van een kerststal behoren de os en de ezel. De eerste maal dat os en ezel genoemd worden is in het 'Pseudo-Mattheüsevangelie'. Dit Latijnse werk dat niet ouder is dan de zesde eeuw vertelt over de geboorte van Maria, die van Jezus en hun vlucht naar Egypte – een compleet evangelie is het dus niet! [eerste ms uit de 8^e eeuw]maar we mogen er veilig van uit gaan dat al ruim voor dit apocriefe evangelie geschreven werd de os en ezel tot de vaste bestanddelen van het geboorteverhaal van Jezus waren gaan behoren.

Ook in Pseudo-Matteüs is het volgende verhaal te vinden. Maria en Jozef zijn op de vlucht naar Egypte. Maria wordt bevangen door de hitte, gelukkig is er een palmboom vlakbij. Jozef laat haar eronder plaatsnemen, Maria kijkt naar boven, ziet de vruchten in de boom en zegt: 'o, konden we daar maar van genieten...' Maar ja, ze kunnen er niet bij en vergaan van de dorst. Deze scène is veelvuldig in de middeleeuwse kunst te vinden.

Nog een voorbeeld: in Zwitserland in het kanton Graubünden tussen Chur en de Sint Bernardpas ligt het dorp Zillis met de Sint Martinuskerk. In het begin van de twaalfde eeuw is daar het plafond geschilderd met in totaal 153 bijbelse en andere taferelen. Een van de afbeeldingen gaat over een beroemd en wijdverspreid verhaal, over de kleine Jezus die vogeltjes van klei maakt en ze laat vliegen. Een verhaal dat via de arabische vertaling tot in de Koran terecht is gekomen. Het zgn. Kindheidsevangelie van Thomas [niet te verwarren met het Koptische EvThom!] zal oorspronkelijk 'de jeugd van de Heer' geheten hebben. Het zal al in de tweede eeuw zijn ontstaan, dat is dus heel vroeg, en heeft een enorme invloed uitgeoefend. Het is in maar liefst dertien verschillende talen overgeleverd, waaronder het Arabisch. Ook dit evangelie is niet een evangelie vergelijkbaar met de vier canonieke evangeliën, maar vult een lacune op: namelijk hoe is de jeugd van Jezus verlopen? *Volgt een excurs hoe deze merkwaardige verhalen op te vatten zijn.*

Tot slot: Joachim en Anna zijn volgens het zgn Proto-evangelie van Jakobus de grootouders van Jezus. In dit werk wordt over de wonderbaarlijke geboorte van Maria verteld en hoe zij, nog steeds als maagd, Jezus baarde. Het verhaal vertelt ook dat Jozef een oudere weduwnaar was die uit een eerder huwelijk zonen en dochters had – dat zijn de broers en zussen van Jezus die o.a. in het Marcus-evangelie genoemd worden. Vandaar dat Jozef in de kerkelijke kunst altijd als een oudere man afgebeeld wordt. Dit werk was zo populair dat het niet apocrief genoemd moet worden maar beter 'sub-canonisch' of 'bijna canonisch'.

Het is nu nodig even pas op de plaats te maken. Tot nu toe hebben we het gehad over verhalen die een *toevoeging* bieden aan het beeld van Jezus zoals we dat kennen uit de vier canonieke evangeliën. Het zijn werken die de nieuwsgierigheid bevredigen naar dingen die weggelaten zijn in de canonieke evangeliën – als aanvulling en niet als concurrentie kunnen we veilig zeggen. Dat scènes uit deze verhalen zo wijdverbreid in de kerkelijke kunst terecht zijn gekomen is veelzeggend. Maar we hebben het niet gehad over al die werken, veelal recent aan het licht gekomen, die misschien wel een heel andere Jezus schetsen. Wordt ons Jezusbeeld hiermee aangevuld, en zo ja, hoe ingrijpend eigenlijk? Ontdekken we hier de echte Jezus, zoals door sommigen wordt gesteld?

Voordat we enkele van die teksten bekijken wil ik een aantal opmerkingen vooraf maken.

Om te beginnen: het spreekt eigenlijk vanzelf dat er vanaf het begin veel meer verhalen over Jezus de ronde hebben gedaan dan zijn opgetekend in de vier canonieke evangeliën. Cf de proloog van het Lucasevangelie.

Ten tweede: Het is allemaal begonnen met mondelinge overlevering. Verhalen over Jezus werden doorverteld, met elkaar gecombineerd. Voor zover wij weten is Marcus de eerste geweest die de pen greep en er een doorgaand verhaal van heeft gemaakt. We mogen veronderstellen dat, ook toen eind eerste eeuw de vier canonieke evangeliën al op schrift waren gesteld, er daarnaast nog allerlei andere spreuken en verhalen werden doorgegeven, allereerst mondeling maar zeker ook schriftelijk.

Ten derde: - Aan de NT canon ligt [voor zover wij weten!] niet een beslissing van een of andere bisschop of van een concilie ten grondslag. Pas diep in de 4^e eeuw, na de omkeer dankzij Constantijn de Grote, toen de NT canon in grote lijnen al lang vastlag, hebben kerkelijke instanties een bevestiging gegeven van de bestaande toestand. *Cf o.a. Irenaeus* Dus uit de veelheid van evangeliën zijn op een gegeven moment de canonieke evangeliën als het ware boven komen drijven, die hebben zich doorgezet als gezaghebbend. Dan komt de vraag op: maar hoe zijn ze er tot de vierde eeuw mee omgegaan als er een ander evangelie opdook? Werd dat meteen in de ban gedaan? *Nee, vergelijk daarvoor wat Eusebius vertelt over het evangelie van Petrus*. Dus omstreeks 200 was het niet zo dat een evangelie buiten de vier canonieke automatisch gewantrouwd werd. Het was de inhoud die bepalend was hoe men er mee om ging.

Dit heeft ook gevolgen voor de manier waarop we aan kunnen kijken tegen de bibliotheek die in 1945 in Nag Hammadi gevonden is. Te snel hebben sommigen geconcludeerd dat we hier te maken hebben met een *alternatieve canon*, of misschien zelfs met een *Bijbel van de ketterse*. Het is echter waarschijnlijk dat deze verzameling afkomstig is van monniken van een nabijgelegen klooster die voor hun persoonlijke inspiratie het Evangelie van de Waarheid etc zoals teruggevonden in 1945 gelezen hebben, *naast* de ons bekende canonieke boeken die ze in de liturgie gebruikten. Ter vergelijking dit: op de vuilnisbelt van Oxyrhynchus werden behalve allerlei niet bekende evangeliefragmenten en delen van het evangelie van Thomas ook delen van werken van Irenaeus van Lyon gevonden en van de zgn. Herder van Hermas, een geschrift dat tot de Apostolische vaders behoort, en dat bijna ook in het NT terecht is gekomen. We vinden daar dus naast en door elkaar orthodoxe en ‘ketterse’ geschriften.

Vraag: zou het kunnen zijn dat wij een veel te duidelijke scheiding aanbrengen tussen ‘orthodox’ en ‘ketterse’, en dat wat wij terugkijkend ketterse of buiten-kerkelijk noemen toen eerder als rand-kerkelijk werd beschouwd?

Volgt een excurs over het evangelie van Petrus, voor zover sinds 1886 bekend. Conclusie: we mogen blij zijn dat deze versie van het lijdensverhaal niet de canon van het NT heeft gehaald...

Het aantal buitenbijbelse losse spreuken waarvan men aanneemt dat ze teruggaan op Jezus zelf varieert van zeven tot tweehonderdzeventig. Bij de eerste, minimalistische visie, gaat het bijvoorbeeld om deze spreuk: ‘Alleen dan zullen jullie vrolijk zijn, als je je broeder met liefde aanziet’ *Uit: evangelie van de Hebreëen, Volgens Hieronymus, commentaar op Eph. 5,4*

Of: ‘Wie dicht bij mij is, is dicht bij het vuur. Wie ver van mij is, is ver van het Rijk’ We kenden deze spreuk al dankzij de kerkvaders Origenes en Didymus. Sinds 1959 kenden we het als logion 82 van het Thomas-evangelie, ... en sinds 1999 in het ‘Onbekende Berlijnse evangelie’ of ‘Evangelie van de

verlosser' en dat brengt ons eindelijk bij het beroemde maar tegelijkertijd zo omstreden evangelie van Thomas.

Thomas

Voor de een is dit evangelie de heilige graal van de apocriefen, met dezelfde waarde als de canonieke evangeliën, voor de ander is het slechts een getuige van een latere, gnostische Jezus. De koptische versie van het evangelie van Thomas, gevonden in de tweede codex van Nag Hammadi, bestaat uit 114 spreuken of logia van Jezus. Het bevat geen enkele vertelling, niets over Jezus' activiteiten, zijn genezingen etc; niets over een reis naar Jeruzalem, niets over zijn lijden, kruis en opstanding. De 114 logia worden bijna allemaal voorafgegaan door een simpel 'Jezus zei'. In een enkel geval stellen de leerlingen eerst een vraag en geeft Jezus een antwoord. Ongeveer de helft van de logia kennen we reeds uit het Nieuwe Testament. Heel vaak gaat het dan echter om een iets afwijkende vorm die nieuw voor ons is. Van de andere helft kennen we een flink aantal al uit andere bronnen, zoals de spreuk over het vuur. De echt nieuwe logia getuigen bijna allemaal van een gnostieke visie op de wereld. Pas in 1952 beseftte men dat delen van dit evangelie eerder waren gevonden, in het Grieks, de oorspronkelijke taal, en wel op de eerder genoemde vuilnisbelt van Oxyrhynchus. Die drie fragmenten komen van drie verschillende manuscripten. Wat dus betekent dat we tenminste vier tekstgetuigen hebben. Het heil komt volgens deze spreuken niet door deel te krijgen aan lijden en opstanding van Jezus, zoals bij Paulus te vinden is en in feite ook in de canonieke evangeliën, maar door kennis te nemen van geheime woorden van Jezus. Ze zijn opgeschreven door Didymus Judas Thomas. Didymus is het Griekse woord voor tweeling, Thomas het aramese woord. Volgens de overlevering in Syrië was Judas Thomas de tweelingbroer van Jezus. De oorsprong van het Thomas-evangelie wordt dan ook in Syrië gezocht. De eerste verzen wijzen op een gnostieke achtergrond van degene die deze compilatie van 114 spreuken maakte.

Maar wat is gnostiek? *Volgt excurs.* De grote vraag bij het evangelie van Thomas is nu deze, een vraag waarover nu al zestig jaar lang fel gedebatteerd wordt, namelijk in hoeverre Thomas ook gnostisch te noemen is. En zo ja, kunnen we er dan nog terecht voor enige kennis van de oorspronkelijke Jezus? Zoals het evangelie van Thomas er nu staat is het onontkoombaar te spreken van gnostieke (of tenminste esoterische...) trekken, inclusief de daarbij behorende afwijzing van het materiële. Zie bijvoorbeeld logion 56: Jezus heeft gezegd: *wie de wereld heeft leren kennen, heeft een lijk gevonden, en wie een lijk heeft gevonden, gaat de wereld te boven.* Zoals het Thomas-evangelie er nu ligt heeft deze negatieve visie op het lichamelijke leven zich ook geuit in seksuele onthouding. Meer dan tien logia in Thomas gaan daarover. De eenling of enkeling is eigenlijk de hoofdpersoon van het evangelie van Thomas. Hij is de man, die boven de tegenstelling van man en vrouw is uitgestegen en een heilig leven leidt. Deze principieel celibatair levende man is allereerst te vinden in het Syrische christendom, zo weten wij uit andere bronnen uit de tweede eeuw. Maar er is nog meer, wat het verwarrender maakt. Thomas bevat ook tradities die terug moeten gaan op het alleroudste christendom in Jeruzalem...

Al met al laat het evangelie van Thomas ons in verwarring achter, zelfs zestig jaar na de eerste publicatie. De koptische versie is, zoals gezegd, overgeleverd in een verzameling vol van echte gnostieke teksten. Tot nu toe heb ik voor het gemak Thomas dan ook maar gnostiek genoemd. Echter: van een gnostieke scheppingsmythe is in Thomas niets te vinden. De negatieve visie op het materiële en het lichaam kan ook verklaard worden vanuit de filosofie van Plato. De laatste jaren wordt er een interessante metafoer gebruikt om de huidige verzameling van 114 logia te verklaren, namelijk de vergelijking met een sneeuwbal. Het is alsof Thomas het resultaat is van een gemeenschap die ongeveer een eeuw lang allerlei spreuken, deels uit de canonieke evangeliën en deels uit de bijzondere situatie van het Syrische christendom heeft verzameld en er steeds nieuwe aan toegevoegd heeft zonder ooit de moeite te nemen ze op een ordelijke manier te gaan groeperen.

Aan het begin van mijn presentatie ging het over Jezus die Maria van Magdala vaak op de mond kust, wat de jaloezie van de andere leerlingen veroorzaakte. De conclusie van Dan Brown luidde: Jezus was getrouwd met Maria Magdalena. Klopt het? Het evangelie van Filippus is een soort preek, een prachtige meditatie over het leven dat de uitverkorenen in Jezus gevonden hebben. In die preek komt een flink aantal keren het beeld voor van een bruidskamer. We moeten dat beeld niet letterlijk maar

geestelijk opvatten. Vergelijk hierbij ook het Evangelie van Thomas, logion 75. De eenlingen (*monachoi*; vergelijk *monnik*) zijn zij die omwille van het evangelie celibatair zijn gaan leven. De bruidskamer is de vijfde en laatste van vijf sacramenten die kennelijk door deze groep gevierd worden, Cf EvFil 68. Door kerkvaders die hier iets van hadden opgevangen werd dit geïnterpreteerd als een heilige seksuele vereniging: zo werden de gnostici zwartgemaakt als libertijnen. Echter: dat is een te letterlijke verklaring. De rite van de bruidskamer moet een sacramenteel gebeuren zijn geweest waarin gevierd werd dat wij dankzij Jezus nu al onze ware bestemming gevonden hebben. Dat Jezus Maria kuste betekent in dit beeld dus allereerst dat hij haar spiritueel inwijdde. Wel kan natuurlijk gezegd worden dat die passage over Jezus en Maria van Magdala er één is van velen waaruit blijkt dat de persoon van deze Maria een veel belangrijker rol in de vroege kerk heeft gehad dan wij uit het Nieuwe Testament alleen kunnen weten. Ook dat is één van de dingen die we kunnen leren dankzij de vroegchristelijke apocriefen.

Afsluitende stellingen:

1. De meeste apocriefen van het NT zijn niet zozeer als *buitenkerkelijk* maar eerder als *randkerkelijk* te bestempelen.
2. Zonder kennis van de apocriefen kan een deel van de kerkelijke kunst van de middeleeuwen niet begrepen worden.
3. De apocriefen van het NT getuigen er van dat de pluriformiteit die reeds in het NT te vinden is in de eeuwen daarna is voortgezet – en werd verbreed. In die zin behoren ze volop tot de bronnen van de vroegste kerkgeschiedenis, bijvoorbeeld als het gaat over de rol van vrouwen in de kerk.
4. Het is een ernstige overdrijving en ook misvatting dat met de vondst van geschriften als het Thomas-evangelie en het Evangelie van Filippus de ware Jezus teruggevonden zou zijn. Wel getuigen dergelijke geschriften er van hoe in nieuwe situaties de persoon van Jezus opnieuw tot spreken werd gebracht.